

Délutáni előadások (14.00-16.00)

Elnök: Harai Dénes egyetemi tanár

Czirákfi Zsuzsanna (Szeged):

Az erdélyi szász jelenlét történelmi háttéréről

Bár az erdélyi szászok lakosság száma drámai mértékben lecsökkent a 20. század végén lezajlott kényszerű és tömeges kivándorlásuk következtében, jelenlétük mindmáig érzékelhető Erdélyben. Városaik, erődtemplomaik, jellegzetes falusi udvarházaik épített öröksége mellett írott emlékezetük, szellemi hagyatékuk is tovább él Erdély páratlanul összetett kultúrájában, ahol a történelem kibogozhatatlanul összefonta az ott élő népek sorsát. A szászok világa a maga emberi valóságában már talán a múlté, ám mindaz, amit a Kárpátok karéjában létrehoztak és amit végül elhagyni kényszerültek, olyasfajta kincs, melynek megőrzése közös érdekünk, mélyebb megismerése pedig nem csupán a művelődéstörténet iránt fogékony kirándulók számára lehet vonzó. Az erdélyi történelem szász vetülete általában háttérbe szorul a magyar nyelven megszülető erdélyi tárgyú történeti munkákban, noha ez a téma joggal tarthat számot szélesebb érdeklődésre mind a történész szakmában, mind pedig azon hétköznapi érdeklődők körében, akik nem elégednek meg a politikai érdekek mentén torzított, részgazságokból felépített propagandával, sem pedig az egyszerű megoldásokat kínáló – ilyen formán tehát mindig gyanús – a „mi” és az azzal szembeállított „ők” ellenséges dichotómiájára épített, meglehetősen igénytelen kampányokkal.

Ami szakirodalmi hiányosságainkat illeti, az utóbbi két évtizedben számos olyan munka született a magyar nyelvű történettudományban is, melyek szerencsés módon enyhítik a szász történelem alulreprezentáltságát az erdélyi kutatások terén. Különösen a kora újkori történelem örvend nagyobb népszerűségnek, ahol számos fiatal kolléga folytat nélkülözhetetlen jelentőségű alap kutatásokat az ismeretlen szász múlt mind mélyebb megértése érdekében. A teljesség igénye nélkül említem itt Szabó András Péter, Szirtes Zsófia, Derzsi Júlia, Verók Attila, Nagy Andor munkásságát, akik színvonalas, a modern tudományosság igényeit kielégítő munkáikkal, elismert nemzetközi és hazai kutatóhálózatok tagjaiként hozzák felszínre az erdélyi szász múlt töredezett emlékeit. Mindezek alapján joggal bízhatunk abban, hogy belátható időn belül olyan átfogó művek is napvilágot látnak magyar nyelven, melyek alapján a mainál árnyaltabb képet alkothatunk közös erdélyi történelmünk szász oldaláról is.³³⁹

³³⁹ Az említett szerzők magyar nyelvű munkásságából lásd az utóbbi időből különösen: Szabó András Péter – Bándi András: Hajdú István töröcsvári porkoláb kéziratos kötete: Két ismeretlen magyar vers Báthory Gábor fejedeleme korából. In: Magyar Könyvszemle 133 (2017) 2. 129–155.; Szabó András Péter: Beszterce város és az erdélyi fejedelmi udvar látogatásai. In: URBS. Magyar várostörténeti évkönyv 8 (2013). 129–165.; Szirtes Zsófia: Tanúváltási jelentés az 1689. évi brassói tűzvészről. In: Lymbus 16 (2018). 323–327.; Uő.: Erdély és az erdélyi szászok a Habsburg uralom kezdetén egy 1699. évi emlékirat tükrében. Horn Ildikó et al. (szerk.): Művészet és mesteresség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Budapest, 2016. 451–468.; Derzsi Júlia: Párhuzamos életrajzok: Thomas Bomelius és Matthias Fronius. Értelmiségi pályák a közösség szolgálatában. In: Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás (szerk.): Hivatalnokértelmiség a kora újkori Erdélyben. Kolozsvár, 2016. 43–61.; Uő.: A városi státútumok és a közrendészeti szabályalkotás kapcsolata az erdélyi városokban a 16. század második felében. In: Certamen 1 (2013), 223–235.; Verók Attila: Irodalmi szárnypróbálgatások a brassói értelmiség körében a 17–18. században: az alkalmi nyomtatványok tanulságai. In: Bíró Annamária – Boka László (szerk.): Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 3. Nagyvárad, 2018. 79–87.; Uő.: Betűkbe kódolt könyvsorok: bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650). In: Per Aspera ad Astra: A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei 5 (2018) 1. 9–35.; Nagy Andor: Adalékok a brassói

Rövid írásom keretein belül természetesen nem vállalkozhatom átfogó szász történeti áttekintésre. Ehelyett arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a szász múlt egyik sajtószerű szeletét, mely talán a jelen számára is hordozhat hasznos tanulságokat: az alábbiakban az erdélyi szászok közösségi autonómiájának kialakulását és fontosabb állomásait követem végig a szász identitás megőrzésére tett kísérletek szempontjából. Munkám hangsúlya szakterületemnél fogva a kora újkorra esik, ám mindvégig szem előtt tartom azt is, hogy a 19–20. század drámai történelmi folyamatai nem választhatók el a korábbi korszakok egymásba fonódó eseményeitől.

A szászok világát szemlélve mindenekelőtt abból a helyzetből célszerű kiindulni, hogy Erdélybe telepítésük a magyar király kezdeményezésére történt a 12. század második felében, II. Géza uralkodása (1141–1162) idején. Szent István birodalma ugyanis a középkor folyamán kimondottan befogadó szemléletéről volt híres szerte Európában. Árpád-házi királyainkat gyakorlatias szempontok motiválták a Magyarországra irányuló migráció támogatásában: a magyar államszervezés első századaiban a nagy kiterjedésű ország hatalmas területei álltak lakosság és településhálózat nélkül, a munkáskéz és az infrastruktúra hiánya pedig különösen a Kárpát-medence peremvidékein jelentett fájó hiányosságot, ahol a természetes határvonalat képező hegyeken túlról érkező támadások is számos nehézséget okoztak a magyar királyi kormányzat számára. A megoldás kézenfekvőnek tűnt: az akkoriban jelentős népességfőlősleggel rendelkező Nyugat-Európából verbuváltak önként jelentkezőket, akik egy új élet reményében vállalták a kalandos utat a Magyar Királyságig. Azok a jövevények, akiket ma „erdélyi szászokként” határozunk meg, a kutatás jelenlegi állása szerint nagyobb részt a Rajna vidékéről, Flandriából, a Német-római Birodalom középső területeiről, kisebb részt Észak-Itáliából és Franciaországból érkezhettek. Pontos származási helyük nem ismert és az első okleveles említések is csak bizonytalan támpontként használhatók ebből a szempontból, hiszen legfeljebb egy-egy csoportjukra jellemző gyűjtőnéven – „Flandrenses”, „Theutonici”, „Latini”, „Saxones” – említik az Erdélybe érkező telepeseket. A források szűkössége miatt sok más fontos részlettel kapcsolatban sem lehetünk teljesen biztosak, csupán a német területekről Kelet-Európa felé irányuló, a korszakban igen jellemző kolonizációs folyamatok analógiája alapján sejthetjük, hogy az erdélyi szászok első csoportjai a betelepítést szervező királyi hivatalnokokkal együttműködő vezetők irányításával foglalták el kijelölt szálláshelyeiket Dél-Erdélyben – talán a szászok mitikus honfoglaló vezére, Hermann is közéjük tartozott, akiről Szászföld „fővárosa”, Nagyszében azaz Hermannstadt kapta a nevét.³⁴⁰

A betelepítés jogi kereteit tekintve biztosak lehetünk abban, hogy a jövevényeket nem üres ígérek csábították az országba. A telepítéseknek bejárattott rendje volt már a 12. században, a Magyar Királyságba érkező új lakosság hospes vagyis telepes jogot kapott, tehát olyan normatív keretek között szervezhette meg az életét, amely az uralkodó számára teljesítendő kötelező szolgáltatások mellett meghatározta a közösség számára biztosított kiváltságokat is. Az így létrejött „szerződés” voltaképpen kiemelte a jövevényeket az állam hétköznapi alattvalóinak sorából. Az erdélyi szászok esetében az 1224-ben kibocsátott, az adományozó II. András királyról (1205–1225) elnevezett *Andreanum* volt az a privilegiumgyűjtemény, mely szabályozta erdélyi letelepedésük legfontosabb feltételeit, a későbbiekben pedig az erdélyi szász jelenlét közjogi fundamentuma lett a királyi kegy tényét már elnevezésében is tükröző Királyföldén (Königs-

szász polgárok 17. századi kapcsolattörténetéhez az alkalmi nyomtatványok alapján. In: Gesztelyi Hermina – Görög Dániel – Maróthy Szilvia (szerk.): *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2016. 215 – 228.; Uő.: *Brassó városának tisztségviselői 1680 és 1690 között*. In: Barta M. János – Székér Barnabás – Ugró Bálint – Virovecz Nándor (szerk.): *Bécsből Brassóig. A II. ÁSZ konferencia tanulmányai*. (KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek 2.) Budapest, 2016. 175–192.

³⁴⁰ Konrad Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Band 9. München, 1998. 24–37.; Georg Soterius: *Cibinium. Eine Beschreibung Hermannstadts vom Beginn des 18. Jahrhunderts*. Aus dem Neulateinischen ediert und ins Deutsche übertragen von Lore Poelchau. Köln – Weimar – Wien, 2006. 107–109.

boden). Az első telepés vidéken András király nagyvonalú adománylevele messzemenő önrendelkezési jogot biztosított „hű teuton híveinek”, melynek legfontosabb jellemzői a szabad előjáróválasztás, a saját szokásjogon alapuló bíraskodás és az egyházszervezet viszonylagos önállósága voltak. Sem az erdélyi vármegyei tisztviselőknek, sem pedig az egyházi előjáróknak nem volt beleszólása abba, hogy mi történik a szászok földjén, hiszen a világi és egyházi hierarchiában sajátos helyet elfoglaló szászok kiváltságaik alapján voltaképpen közvetlenül a magyar királlyal és az esztergomi érsekkel álltak kapcsolatban. Ezek a körülmények a korszak viszonyai közepette valóban egészen kivételes szabadságot jelentettek a közösség számára, a különleges helyzetnek azonban magas ára volt: nagyösszegű (évi ötszáz márka ezüst), egy öszszegben kifizetett adó, katonai részvállalás a király hadjárataiban és az ország védelmében, illetve – talán a legfontosabb elvárás mind közül – az a szüntelen és később további gazdasági privilégiumokkal támogatott erőfeszítés, melynek eredményeként az őserdőkkel borított Dél-Erdélyt rövidesen virágzó faluközösségek és városok hálózatával átszőtt gazdag vidékké változtatták.³⁴¹

Hála a szász alattvalók és a magyar királyok kölcsönös előnyök egész sorát felvonultató együttműködésének, a telepések lakta vidék már egészen korán sajátos arculatot öltött. A dél-erdélyi kiváltságolt területen figyelemreméltó gazdasági konjunktúra vette kezdetét, melynek motorjai a Magyar Királyságban másutt is virágzásnak induló városok voltak. Ezek a gyarapodó helységek rövidesen nemcsak a szász gazdasági fejlődésben jártak élen, de tehetős és egyre öntudatosabb polgár-társadalmukkal az uralkodó kézenfekvő szövetségeseivé váltak a mind nagyobb hatalomra törő nemességgel szemben. Jelentőségüket elsősorban fejlett céhes iparuknak és a levantei kereskedelem mellékágába bekapcsolódó, a Fekete-tengert a dél-német városokkal összekötő kereskedelmi tevékenységeiknek köszönhatték.³⁴² A 14. század végétől egyre szaporodó török betörésekkel szemben az elsődleges célpontokká váló szász városok komoly erőfeszítéseket tettek falaik felépítése és erős védművekkel való megerősítése érdekében, ehhez pedig ismét csak a magyar királyok támogatását élvezték. Nem véletlen, hogy a középkori magyar uralkodók közül sokan mindmáig különleges tiszteletnek örvendenek a szász városi közösségekben.³⁴³

Az emberi együttélés szokásos dinamikája alapján azonban ahogyan a szász telepek gyarapodtak, úgy szaporodtak a konfliktusok is, melyeknek alapvetően két fő iránya volt. A középkor végére egyfelől igen feszültté vált a viszony a szász jogrenden élők között a közösségen belül egyre növekvő társadalmi különbségek miatt. Vezetőik – általában gerébek néven emlegeti őket a magyar történetírás – a Magyar Királyság területén jellemző feudális vezetőréteghez hasonulás jeleit mutatták, a magyar nemességhez idomuló életmódjuk és a szász alapjogokon túl igényelt kiváltságaik jelentős feszültséget szítottak. A szászok végül kivetették maguk közül a zavaró túlhatalomra törő gerébcsaládokat, akik a vármegyei magyar társadalomba illeszkedtek be. Másfelől a magyar középkor utolsó évtizedei az Erdélyben elfoglalt helyzetük szempontjából is változást hoztak, hiszen ekkor – a 15. század végén – fejeződött be Szászföld integrációja: a privilegizált státusz addig csak Dél-Erdély bizonyos területeit érintette, hiszen az első telepítések itt zajlottak és az Andreanum hatásköre is csak erre, a Szászvárostól Barótig

³⁴¹ Franz Zimmermann – Carl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1898. Nr. 43. 34-35.; Blazovich László: Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon. In: Erdélyi Múzeum 2005/3-4. <http://erdelyimuzeumufolyoirat.adatbank.transindex.ro>. 9. Utolsó letöltés időpontja: 2019. január 5.; Gündisch: *Siebenbürgen*, 38–46.;

Lásd még: Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

³⁴² Pach Zsigmond Pál: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. In: *Századok* 109 (1975) 3–32.; Uő: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15-16. század fordulóján. In: *Századok* 112 (1978) 1005–1038. Az erdélyi szászok kereskedelméről bővebben: Otto Fritz Jickeli: *Der Handel der Siebenbürger Sachsen in seiner geschichtlichen Entwicklung*. In: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 39 (1913) 33–184.; Pakucs-Willcocks Mária: *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*. Köln – Weimar – Wien, 2007.

³⁴³ Gündisch: *Siebenbürgen*, 50–56.; Georg Daniel Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. I. Band. Von den ältesten Zeiten bis 1699. Hermannstadt, 1899. 123–131.; Maja Philippi: *Kaiser Sigismund in der Schulerau*. In: Uő.: *Kronstadt. Braşov – Kronstadt*, 2006. 80–83.

húzódó hét közigazgatási egységre – székre – tagolt területre terjedt ki, melynek élén Szeben állt. Már a 13. század folyamán elindult azonban egy, a belső migrációra és újabb jövevények befogadására egyaránt építő telepítési folyamat, melynek következtében a korábban a székely ispán fennhatósága alatt álló Brassó és a királynéi birtokból szabad várossá avanzsáló Beszterce vidéke is szászokkal népesült be. A területi változásokat a szászok különleges szokásrendjét figyelembe vevő jogi keretek mindazonáltal csak lassan követték. Negyedévezred alatt a telepések valamennyi általuk lakott helyszínen nagy gazdasági teherbírású, a sűrűsödő török betörések árnyékában komoly országvédő funkciókat ellátó, máig figyelemreméltó kulturális-szellemi tőkét felhalmozó közösségekké fejlődtek. Jelenlétük és sajátos státuszok azonban óhatatlanul súrlódásokhoz vezetett a kiváltságaikat gyakran figyelmen kívül hagyó világi vagy egyházi tisztségviselőkkel, e konfliktusok pedig olykor kisebbfajta magánháborúkhöz vezettek az erdélyi tartományon belül, hiszen a szászok érdekeik védelmében számos alkalommal csaptak össze az autoritás regionális képviselőivel, leginkább a vármegyék nemességével.³⁴⁴

A feszültség azonban 1486-ban enyhülni látszott: Hunyadi Mátyás ekkor megerősítette és kiterjesztette az Andreanum érvényét a szász jogon élők korábban meghatározott közösségén, tehát a Szeben környéki hét széken túl a hozzájuk kapcsolódó Medgyes és Selyk székekre, Brassó, valamint Beszterce vidékére.³⁴⁵ Így nyerte el Szászföld azokat a határokat, amelyek tulajdonképpen a legutóbbi időkig kijelölték a német ajkú szászok különleges jogállású kerületeit Erdélyben. A földrajzi kiterjedés pontosítása mellett leginkább a királyi döntés értelmében határozottabb formát öltő és immár valamennyi szász vidékre kiterjedő Szász Univerzitás (Sächsische Nationsuniversität) intézménye jelentette az igazi eredményt. Ez az intézmény lényegében a szászok legfelsőbb politikai, adminisztratív és jogi fóruma volt, tulajdonképpen az autonóm erdélyi szász közösség legfőbb megtestesítője, amely sokrétű funkciói révén komoly hatalommal, tekintéllyel és nem csekély szimbolikus tőkével bírt. A szászok együtt a magyarok és székelyek hasonló elvek alapján kialakult előjogokat bíró rendi csoportosulásaival az erdélyi tartomány közjogi gerincét alkották, a külső ellenség és a központi hatalom túlkapásai ellen kötött szövetségük – uniójuk – a középkori kiváltságokon alapuló rendi berendezkedés mintáját követte.³⁴⁶

Szászföldön a későbbi évszázadok azután megmutatták ennek a nagyfokú önrendelkezési joggal bíró, különleges állapotnak az igazi jelentőségét. Megjegyzendő, hogy a szászok közössége belülről a valóságban korántsem volt olyan egységes, mint ahogyan a nevükhöz fűzött „egyetemes” jelző és a tartományi gyűléseken való összehangolt fellépésük hirdette. Földrajzi értelemben meglehetősen szétagolt közösségek halmazáról lehetett csak szó, melyet nyelvjárási és kulturális eltérések szabdalnak, nem is beszélve arról a mind kiáltóbb ellentmondásról, amely a vidék és a város vagyoni helyzete, kulturális beágyazódottsága, politikai súlya között bontakozott ki. Ezt a színes és egymással sokszor csak laza függésben álló csoportot a különféle külső nyomás ellenében való közös érdekérvényesítés szükségességének felismerése és az együvé tartozás ideájának konzekvens képvisellete forrasztotta valóságos egységgé a Szász Univerzitás intézményének védőszárnyai alatt.

³⁴⁴ Teutsch: Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 67–119.; Makkai: Erdély története I., 329–334.; Maja Philippi: Einführung in die Geschichte der Siebenbürger Sachsen. In: Uő.: Kronstadt. Braşov – Kronstadt, 2006. 9–21.

³⁴⁵ A középkorban még szász többségű Kolozsvár kimaradt ebből a folyamatból. Makkai László et al. (szerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1986. 337–338.

³⁴⁶ Gündisch: Siebenbürgen, 56–59.; Makkai: Erdély története I., 334–341.; Georg Eduard Müller: Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Krafft & Dorteiff Hermannstadt, 1941. Köln – Wien, 1985. 1–20.; Eduard Müller: Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassung- und verwaltungsrechtliche Entwicklung. 1224–1876. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der ältesten organisierten Minderheit der Gegenwart. Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien, im Auftrage des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1928.11.

A közjogi értelemben is jól definiált autonómia a középkor végére a szász identitás legfontosabb ismérve lett, amit az Erdély fölött uralmat gyakorló magyar királyok és erdélyi fejedelmek egyaránt elismertek, sőt még Bécsben és Konstantinápolyban is volt fogalma az erdélyi ügyekben járatos méltóságviselőknek arról, mit jelent a szászok önállósága Erdélyben.³⁴⁷ Az autonómiát a kora újkorban a korábbi szokásjogot összegző saját szász joggyűjtemény (Eigenlandrecht) egészítette ki, melyet Báthory István erdélyi fejedelem erősített meg 1583-ban.³⁴⁸ Ám a szász identitás több más ponton is jelentős támogatást kapott. Bár a szászok az Andrea-numnak köszönhetően már a katolikus egyház idejében is kiváltságos helyet foglaltak el a Magyar Királyság egyházi struktúrájában, különállásuk a reformációval fejeződött ki igazán, hiszen a szászok egyként csatlakoztak a lutheri irányzathoz, mely a 16. században gyakorlatilag „nemzeti” vallássá vált. Mindemellett jól érzékelhető a szászok jellegzetes kulturális igényessége: a magas szintű alap- és középfokú iskoláztatás, a külföldi egyetemjárás és a peregrinációt követő hivatali karrier, a fejlett írásbeliség a magánéletben és a kancelláriai gyakorlatban mind hozzájárultak a szász identitás megszilárdulásához. A közösség összetartozása a reformáció révén még inkább előtérbe kerülő német nyelv használatában is kifejezésre jutott.³⁴⁹

Mindezen vívmányok jelentősége legfőképpen abban állt, hogy mire lezajlott a középkori Magyar Királyság felbomlásának európai jelentőségű, évtizedekig elhúzódó drámája, a szászok anyagi, közjogi és szellemi erőforrásokkal felvértezve néztek szembe az új korszakkal. Kihívásokból természetesen nem volt hiány a 16–17. században sem, hiszen az állandó katonai fenyegettség, az újra és újra kiújuló háború gazdasági romboló hatásai, illetve az erdélyi elittel szemben vívott pozícióharcok igencsak próbára tették a szászok erejét. Az Erdélyi Fejedelemség sajátos állami keretei között a Magyar Királyság középkori hagyományain tovább élő rendi struktúrában a szászok jelentették az állam egyik pillérét a magyar nemesség és a szintén sajátos autonóm berendezkedéssel bíró székelyek mellett (unio trium nationum). Ez azt jelentette, hogy helyük volt az országgyűlésen, a fejedelmi tanácsban, gazdasági súlyuk és az országhatáron is túlnyúló politikai összeköttetések révén befolyásos tényezők voltak az erdélyi államéletben.³⁵⁰

Mindazonáltal az erős központi hatalom kiépülése egyre gyakoribb konfrontációkhoz vezetett a rendi csoportokkal, így a szászokkal is, hiszen a középkori rendi jellegű kiváltságok már idejétmúltak az abszolút monarchia felé vezető úton Európában. Bár Kelet-Európa lassúbb ütemben zárkózik fel a nyugati trendekhez, itt is erőteljes centralizációs folyamatok indultak be, mely Erdélyre vonatkoztatni azt jelentette, hogy a fejedelem egyre kevésbé tolerálta a hatalmát évszázados privilégiumaik alapján korlátozó rendek partikuláris érdekek mentén kirajzolódó elképzeléseit. Ez a folyamat már a 16. században érezhető, de a sorozatos politikai és katonai kihívások a korábbi konszenzusos kormányzás fenntartását indokolták, jöllehet egyre gyakrabban történtek olyan kezdeményezések, melyek az autonóm közösségek kiváltságainak megnyirbálását tűzték ki célul, ez pedig nem csupán a szászokat érintette (pl. a János Zsigmond,

³⁴⁷ Egy emlékezetes eset a szászok diplomáciai összeköttetéseire: Cziráki Zsuzsanna: Két világ határán: Johannes Benkner erdélyi szász politikus bécsi és konstantinápolyi diplomáciai tevékenysége. In: *Belvedere Meridionale* 24 (2012) 3, 17–33.

³⁴⁸ *Der Sachsen in Siebenbürgen Statuta oder Eegen-Landrecht. Durch Matthiam Fronium überschen/gemehret.* Hermannstadt, 1583.; Lásd még: Friedrich Schüller von Libloy: *Siebenbürgische Rechts-Geschichte compendarisch dargestellt. I. Band.* Hermannstadt, 1855. 68–70.; Derzi Júlia: *Das Gerichtsbuch des Kronstädter Rates (1558–1580). Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Band X.* Kronstadt, 2016.

³⁴⁹ Paul Philippi: *Die sozialpolitische Bedeutung der siebenbürgisch-sächsischen Kirchengemeinde während 800 Jahren.* In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde.* 24 (2001) 2, 180–189.; Gündisch: *Siebenbürgen*, 81–90.; Gernot Nussbächer: *Johannes Honterus.* Bukarest, 1978.

³⁵⁰ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Budapest, 1980. 19–39.; Oborni Teréz: *Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575).* In: *Uó.: Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben.* Budapest, 2011. 86–100.; A szászok között kiemelkedő képességű politikusokat is találunk, mind közül a leginkább kutatott a brassói Weiss Mihály (1569–1612) alakja. Személyére vonatkozóan lásd: Maja Philippi: *Michael Weiß.* Bukarest, 1982.; Mika Sándor: *Weiss Mihály. Egy szász államférfiu a XVII. századból.* Magyar Történeti Életrajzok sorozat. Budapest, 1893.

majd a Báthoryak kísérlete a tizenötéves háborúban a székely „szabadságok” korlátozására).³⁵¹ A folyamat igazán az erdélyi „aranykor” fejedelmei idején kapott erőre: az erős kezű és az egységesítést célzó központi kormányzatot kiépítő Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György idején lépésről lépésre zajlott az ódon kiváltságok erodálása Szászföldön is. Ide értendő például a nem szász jogon élők (magyar nemesek, székely előkelők) beköltözési joga a szászok kiváltságos városaiba, de a szászok hatalmát biztosító jövedelmek kurtítása is (pl. a hagyományosan szász érdekeltségbe tartozó határvámok bérleti jogának megbolygatása), jóllehet a szászok érelyes önvédelmi technikái folytán sem a Szász Univerzitást, sem pedig a szász autonómia alapjait nem iktatták ki.³⁵²

A fejedelemség kora minden kihívásával együtt a szász csoportidentitás megerősödésének időszaka volt, még akkor is, ha a kora újkor háborúi és hatalmi átalakulásai lelassították a középkorban oly dinamikus szász fejlődést. A visszafoglaló háborúkkal fémjelezett korszakban, a 17. század végének nagy átalakulása azonban a szászok számára is számos kellemetlen fejleményt hozott. Az alapvető politikai változások mellett – ezalatt elsősorban az oszmán vazallus Erdélyi Fejedelemség korlátozott szuverenitású államiségének megszűnése és Erdély betago-lása értendő a Habsburgok dunai monarchiájába – a háborúban és a belpolitikai kudarcokban megpróbált szász közösségeken belül is jelentős társadalmi feszültség alakult ki, mely alapve-tően a vezetői pozíciókban meggyökeresedő városi elit és a köznép elmélyülő konfliktusára vezethető vissza. Emellett a szászok hagyományosan magas szintű gazdasági – iparos és keres- kedő – tevékenysége is megtorpanni látszott. A 18. század küszöbén a szászság tehát korábbi gazdasági erejében megfogyatkozva és belső válságoktól megtépázva nézett szembe az új kor- szakkal beköszöntő változásoknak, ám azt sem hallgathatjuk el, hogy ezek a negatív folyamatok korántsem csupán a szászokat érintették a másfél évszázados oszmán uralmat épp csak kiheverő és egy újfajta állami struktúrába, a fejedelemség korában még mindig oly fontos középkori hagyományokkal számos ponton szembemenő abszolút monarchiába integrálódó Erdély terü- letén.³⁵³

Most már Bécs volt az új kormányzati centrum Erdély számára is, az új rendszerben a Habsburg dinasztiahoz kapcsolt tartomány valamennyi lakója szembesült azzal a kihívással, amit a modernizálódó és a messzemenően egységesítő központi kormányzat jelentett a monar- chia integrációs céljaival szemben partikuláris érdekeiket még mindig, egyre kétségbeesetteb- ben védelmező, archaikus rendi csoportosulások számára.³⁵⁴ Az addig többé-kevésbé sikeresen védelmezett, a középkorig visszavezethető közjogi és felekezeti-kulturális autonómia fontos pillérei inogtak meg ebben a feszült időszakban. A szászok számára különösen nagy sérelmet jelentett az, hogy a rendeket képviselő magasabb méltóságviselők beiktatásához az uralkodó engedélye kellett, ez pedig az új rendszerben egyet jelentett azzal is, hogy a katolicizmust elő- térbe helyező Habsburg kormányzat nem fogadott el protestáns személyt az egyébként jellem-

³⁵¹ Nagy László: Mihály vajda a magyar történelemben. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 3 (1990) 1–29.; Balogh Judit: A székely társadalom Bocskai István korában. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Philosophica*. Tom. 13. Fasc. 2. Miskolc, 2008. 9–20.

³⁵² Cziráki Zsuzsanna: *Autonóm közösség és központi hatalom. Udvar, fejedelem és város viszonya a Bethlen- kori Brassóban*. Budapest, 2011.; Gündisch: 74–100.; Dr. Bíró Vencel: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690)*. Kolozsvár, 1917.; Kivételt képez Báthory Gábor fejedelem uralkodásának utolsó időszaka, erre vonatkozóan lásd: Cziráki Zsuzsanna: *Brassó és az erdélyi szászok szerepe Bethlen Gábor fejedelem trón- foglalásában (1611–1613)*. In: *Századok* 145 (2011) 4, 847–876.

³⁵³ Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 388–520.

³⁵⁴ Különösen híres a székelyek ellenállása a határőrszerkezeti átszervezésnek 1764-ben, mely „mádéfalvi vesze- delemként” került be a köztudatba. Erre vonatkozóan lásd: Albert Ernő: *Adatok a határőrség 1762–1764-es átszervezéséhez*. In: *Acta: A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve* 2 (2001) 231–235.; Ember Győző: *Báró Buccow Erdélyben és az osztrák államtanács, 1761–1764*. In: *Századok* 122 (1988) 4, 577–621.; Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762–1764-ben. Okirattárral (1761–1790)*. Budapest, 1908.

zően lutheránus szászok élén. Az élet számos területére kiható erőteljes központosítás és rekatolizáció különösen nagy elégedetlenséget szült a saját „nemzeti” protestáns egyházára rendkívül büszke Szászföldön. Nem kisebb ellenállás fogadta azokat a kísérleteket is, melyek a szász autonóm tartomány felbomlasztásával és az erdélyi/magyarországi megerendszerbe való tagolásával kísérleteztek. Semmiképp sem állja meg tehát a helyét a szászokról kialakított általánosító „németbarát” sztereotípiát, hiszen a Habsburg kormányzattal szemben ők is nagyon komoly sérelmeket szenvedtek el.³⁵⁵

Mindezekhez az aggasztó folyamatokhoz a 19. században újabb kihívás társult: felvirágoztak a nemzeti mozgalmak Európában, ez az új tendencia pedig rendkívül érzékenyen érintette a számos etnikum otthonaként ismert Erdélyt. Az erdélyi tartományi gyűlések, a közélet és a kultúra is a hagyományos rendi megközelítés helyett az etnikai kritériumokat előtérbe állító nemzet-konceptciók és az azokból kinövő nemzeti emancipációs törekvések mind hevesebb megnyilvánulásainak színterévé váltak, miközben a Habsburg dinasztia továbbra is a sokszínű közép-európai államkonglomerátum egyben tartását tűzte ki célul, akár súlyos kompromisszumok árán is. Ebből a szempontból a legjelentősebb horderejű megegyezésnek az 1867-es magyar kiegyezés bizonyult, ám a szerződő felek végül súlyos árat fizettek érte. Sok más társnemzethez hasonlóan a szászok sem lelkesedtek egyöntetűen a magyar-osztrák vezetés gondolatáért. A beköszöntő békeévekben hiába indult virágzásnak a gazdaság és a kulturális élet számos területe Szászföldön, a kettős monarchia intézménye a szászok számára összeforrott a Szent István birodalmát újraálmódó magyarság túlzónak tartott nemzeti elvárásaival: a modernizáció liberális elvei alapján elindított integráció az asszimiláció és a privilégiumvesztés rémét ébresztette fel a szászokban. A „magyar világ” leginkább sérelmezett változásai között mindenképp kiemelendő az 1876-os törvény, mely a közigazgatás egységesítése révén tulajdonképpen hatályon kívül helyezte Szászföld 1224 óta fennálló területi autonómiáját, a Királyföldre hagyományos székei helyett pedig ugyanúgy megyékre osztotta a szászok lakta vidéket, mint Magyarország más részeit. Hasonlóan nagy vihart kavartak azok a rendelkezések, melyek a közoktatásban kötelezővé tették a magyar államnyelv tanítását, illetve a magyar településnevek használatát.³⁵⁶

Rendkívül fontos tanulsága ennek az időszaknak, hogy a szászok szemszögéből nem volt különbség az osztrák, a magyar – majd 1920 után a román – törekvések között, hiszen kormányzati pozícióba kerülve egy ponton valamennyi rezsim hasonló módon képzelte el Erdély sorsát: a régi kiváltságok eltörlése révén egy új, modern, de a korábbi viszonyokat és az addigi szokásjogot figyelmen kívül hagyó transzformációban gondolkodtak, ez pedig egyet jelentett azzal, hogy a tradicionális közösségekben élő népek elveszítették korábbi privilégiumaik jelentős részét és a korábbi közjogi autonóm közösségből az önrendelkezés alacsonyabb szintjét jelentő nemzeti kisebbséggé alakultak át, ha kulturális autonómiájuk nem is mindig veszett el teljesen. Mindez a szélsőségektől fűtött párhuzamos nacionalizmusok korában nem sok jóval kecsegtetett az első világháborút megelőző évtizedekben. A szász nemzeti törekvéseknek a 19–20. század fordulóján szembe kellett nézni a ténnyel, hogy bármilyen megoldás is követi

³⁵⁵ Szirtes: Erdély és az erdélyi szászok, 451–468.; Uő.: Az erdélyi szászság érdekérvényesítése az átmeneti korszakban (1690–1711). Doktori (PhD) értekezés. PPKE-NTK. Budapest, 2015. (Kézirat). Gündisch: Die Siebenbürger Sachsen, 109–142.

³⁵⁶ Gündisch: Die Siebenbürger Sachsen, 149–159.; Maja Philippi: Der Zollkrieg zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien (1886–1891) und seine Folgen für das sächsische Handwerk. In: Uő.: Kronstadt. Braşov – Kronstadt, 2006. 242–244.; Maja Philippi: Statt der Privilegien die Leistung. In: Uő.: Kronstadt. Braşov – Kronstadt, 2006. 245–248.; Carl Göllner: Die Auflösung der Sächsischen Nationsuniversität (1876). Vorgeschichte und Folgen. In: Wolfgang Kessler (szerk.): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsischer Nationsuniversität. Köln – Wien, 1990. 355–365.; Joachim von Puttkamer: Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914. Ein Überblick. In: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 26 (2003) 1, 7–40.; Egry Gábor: Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. In: Múltunk 48 (2003) 2, 112–158.

a megállíthatatlanul a felbomlás felé sodródó Osztrák-Magyar Monarchiát, a szászság továbbra sem lesz államalkotó nemzet, sem meghatározó politikai tényező, csupán egy az utódállam korlátozott önrendelkezésű nemzeti kisebbségei között. Az első világháború tragikus végjátékában kialakult feszült helyzetben évszázados önvédelmi stratégiáik alapján a szabad anyanyelvhasználat, a kulturális autonómia és nem elhanyagolható mértékű erdélyi gazdasági érdekeltségeik védelmére rendezkedtek be, ezeket a követeléseiket pedig mind a magyar, mind a román nemzeti tanácsokkal ismertették. Erdély hovatarozása tekintetében a szászok voltaképpen a végső-kig egyensúlyoztak a magyar és a román álláspont között, a végső döntést a kutatás jelenlegi állása szerint 1918 legvégén hozták meg. A román állam melletti szavazatuk háttérében Magyarország folyamatos erővesztése és ezzel párhuzamosan a román kormányzat erdélyi tényezője álltak. A fentiek tükrében hiábavaló volna egyszerű indulati alapon magyarázni a szász állásfoglalást Erdély Romániához csatolása mellett, sokkal inkább a történelmi távlatokban is kirajzolódó, környezetétől nyelvében, szokásaiban, kultúrájában is eltérő közösség döntési mechanizmusait mozgató racionalitást és politikai opportunistát kell keresnünk a háttérben. Erdély más népeihez hasonlóan a szászok sem voltak képesek nagyobb befolyást gyakorolni az események menetére, 1918–1919 fordulóján azt tették, amit a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség, az Osztrák Császárság és az Osztrák-Magyar Monarchia jogára alatt erdélyi megmaradásuk érdekében már annyiszor megpróbáltak: megállapodtak a tényleges hatalom birtokosaival az erdélyi szász jelenlét megőrzése érdekében.³⁵⁷

A fentiekben röviden áttekintettük az erdélyi szász autonómia fejlődésének főbb fordulópontjait. Végiggondolva a korábbi évszázadok folyamatait és tekintetbe véve azt a ma már általános történelmi vélekedést, mely a magyarság számára katasztrofális trianoni békediktátum gyökereit a mohácsi csatát követő oszmán megszállásában, a magyar államiság darabokra tördelésében és a Kárpát-medence etnikai viszonyainak alapvető átalakulásában tanácsos keresi, úgy vélem, mindenképpen érdemes tágabb összefüggésekben vizsgálni a szászok 1918-as reakcióját, hiszen döntésüket talán könnyebb értelmeznünk az előző korszakok kihívásainak ismeretében, melyekkel a szászság csaknem 900 éves erdélyi jelenléte során szembesült. Ily módon talán jó szívvel reménykedhetünk abban is, hogy közös közép-európai történelmünk megismerésében szót kap a megértés kultúrája is.

³⁵⁷ Maja Philippi: Die Vereinigung Siebenbürgens mit Rumänien. Stellungnahme der Siebenbürger Sachsen. In: Uő.: Kronstadt. Braşov – Kronstadt, 2006. 256–159.; Harald Roth: Politische Strukturen und Strömungen bei den Sebenbürger Sachsen 1919–1933. Studia Transylvanica 22. Köln – Weimar – Wien, 1994.; Balaton Petra: Élet a szász kisbirtokon a 20. század elején. In: Szirácsik Éva (szerk.): Élet a birtokon. Salgótarján, 2013. 9–28.; Egrý Gábor: The Strangers within. National identity, Everyday Encounters and Regionalism in Transylvania 1918–1644. In: Semsey Viktória (szerk.): On Peripheries and Semi-Peripheries. National Identity and Modernity in Latin-America – Southern Europe – Central Eastern Europe. Budapest, 2019.; Uő.: Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században (1835–1914). Doktori disszertáció. Budapest ELTE, 2006.